

Karel Čapek a středoevropská literatura

PhDr. Klára Soukupová

(Přednáška byla přednesena na pořadu SBČ v Městské knihovně v Praze dne 28. dubna 2014)

V této přednášce se zaměříme na Karla Čapka a především na jeho román **Obyčejný život**. Chtěli bychom se na Karla Čapka a jeho tvorbu podívat trochu jinak, než bývá běžné. Z trochu jiné perspektivy. Obvykle se Karel Čapek chápe jako typicky český autor. To je samozřejmě dáno tím, že je jedním z nejznámějších českých spisovatelů v zahraničí, že jsou jeho knihy překládány do nejrůznějších jazyků. Tak samozřejmě reprezentuje českou literaturu a je vnímán jako ryze český autor.

Je to ale ovlivněno i tématy, o kterých Čapek často píše. Jeho příběhy se zdají být velmi české, zobrazuje obyčejné české lidi ve všech jejich profesích; zobrazuje toho „malého českého člověka“ se všemi jeho klady i zápory.

Karla Čapka bychom ale tentokrát chtěli zasadit do trochu širšího kontextu, a to do literatury středoevropské. Tedy do oblasti literatury, která je užší než celá literatura evropská a která se od jiných evropských literatur odlišuje; má svoje znaky a specifika. Když Čapkovo dílo zasadíme do toho nového kontextu, do středoevropské literatury, tak se nám ukážou nové roviny a zajímavé souvislosti, které by nemusely být na první pohled úplně zřejmé, pokud bychom se na Karla Čapka dívali jen jako na českého autora.

Pokud je Čapek srovnáván s někým ze zahraničních autorů, tak je často zmiňován snad jen anglický Chesterton. Ale uvidíme, že se u Čapka dají najít paralely s dalšími velkými středoevropskými autory a s určitými tendencemi středoevropské literatury.

Nejprve se tedy chvíli budeme věnovat samotné **středoevropské literatuře**. Hned na začátku bude třeba asi přiblížit, co vlastně chápeme pod tím pojmem střední Evropa a středoevropská literatura. Není totiž úplně jasné, co si pod tím představit a ten pojem není sám o sobě úplně jednoznačný. Je to něco hraničního, něco na hranici mezi východem a západem. Východní a západní Evropy – to jsou jasné části Evropy. Ale mezi nimi existuje určité hraniční pásmo, jakýsi přechod, který je v něčem specifický, který se liší jak od Evropy východní, tak západní.

Často se mluví o nejasnosti, skoro až neuchopitelnosti střední Evropy, není to území, které by bylo jasně geograficky vymezené, není jasné, kde přesně střední Evropa

začíná a kde končí. Patří do střední Evropy například státy bývalé Jugoslávie? Nebo město Terst, když byl dlouho pod rakouskou vládou? Kde má střední Evropa své centrum? Němci přirozeně tvrdí, že „střed“ střední Evropy, nebo jak oni říkají *Mitteleurop*y, že tento střed leží v Berlíně, Rakušané tvrdí, že je to Vídeň, a Češi samozřejmě, že je to Praha. Ve střední Evropě se hledá nějaký důležitý mezičlánek, vyrovnávací síla celé Evropy. Stejně tak se opakovaně objevuje označení *Bohemia Cor Europae* – Čechy srdce Evropy, tedy Čechy jako prostředník mezi západní a východní Evropou. Čechy a Praha jsou tedy jasnou součástí střední Evropy, možná dokonce středem středu.

Většinou je střední Evropa chápána jako pásmo malých národů mezi Západem a Východem. Jsou to národy, které jsou postaveny mezi ruský a německý vliv. Spadá sem například Polsko, Slovensko, Maďarsko. Pokud střední Evropu vymezíme takto – jako oblast, kde na sebe naráží vliv Německa a Ruska – tak se jedná spíše o určitý dějinný prostor, prostor střetu zájmů dvou velmocí. Historie těch jednotlivých malých národů se vyvíjela podobně a v literárních dílech autorů střední Evropy se tak odráží společná nebo podobná historická zkušenost.

Kromě toho je ale střední Evropa – která leží na té hranici mezi Východem a Západem – především místo stýkání, dotýkání různých kultur a řečí, které se v tomto prostoru neustále mísily a ovlivňovaly. Pokud se zabýváme středoevropskou literaturou, je asi zbytečné pokoušet se jasně stanovit geografické hranice střední Evropy, protože to, čím je střední Evropa tak zajímavá, je především kultura. A kultura se nedá izolovat pomocí historických nebo aktuálních hranic států.

To středoevropanství, příslušnost k střední Evropě je ovlivněna a formována spíše dlouhodobě vytvářenou kulturní atmosférou. Tu tvořilo v průběhu staletí několik národních prvků – německý, slovanský, ale i maďarský a židovský. A dohromady vytvářely a produkovaly velmi dynamické a heterogenní prostředí, protože se mezi sebou neustále střetávaly, kombinovaly a ovlivňovaly. Vzpomeňte si, jak je samotná česká kultura ovlivněna kulturou německou, ale i vztahem i jiným slovanským národům. Ta specifická a jedinečná atmosféra střední Evropy spočívá v tom střetávání a stýkání nejrozličnějších kultur, národností a jazyků. A to nejlépe ztělesňuje fenomén habsburského císařství 19. a začátku 20. století. Tedy rakouská a potom rakousko-uherská monarchie. Existují samozřejmě i jiná pojetí střední Evropy. Nás by ale měla zajímat v souvislosti s Karlem Čapkem střední Evropa, tak jak ji představuje habsburská monarchie, „staré Rakousko“.

Jen krátce si připomeňme, co to bylo za dobu, a jaká tehdy ve střední Evropě vládla atmosféra. **Rakousko-Uhersko** bylo jedním z nejmočnějších velkých států Evropy, v 19.

století ale začíná postupně ztrácet sílu a postavení, které mělo po dlouhá staletí. Na začátku 19. století se František II. dokonce vzdává titulu císaře Svaté říše římské národa německého – té říše, která tu byla od středověku; a stává „jen“ Františkem I., císařem rakouským. Vidíme, že habsburská monarchie ztrácí ambice, být univerzálním centrem Evropy, ale stahuje se více do sebe.

Rakouské císařství bylo v té době obrovské soustátí, které šlo jen velmi těžce uřídit, objevovaly se tam nejrůznější názorové proudy, které spolu soupeřily, každý národ měl úplně jiné zájmy. Musíme si uvědomit, že v té době žilo v Rakousku pohromadě asi patnáct národností vedle sebe a v podstatě neexistovala možnost, jak všechny jejich požadavky uspokojit.

Habsburská monarchie navenek vystupovala nebo se tvářila jako jedna velká rodina, kterou spojovalo citové pouto mezi jedním panovníkem a poddanými, tak jako mezi otcem a dětmi. Ale situace rozhodně nebyla tak růžová a nedá se říct, že by monarchie byla v 19. století nějak stabilní. Rozpad říše hrozil především kvůli rostoucímu nacionalismu, protože jednotlivé národy a kulturní skupiny se začaly domáhat svých práv, a pokud chtělo císařství zůstat i nadále ve stejné podobě, nešlo jim vyhovět všem najednou. Ani zahraniční politická situace nebyla nejlepší. V Evropě to v druhé polovině 19. století vřelo a rakouská armáda na tom nebyla zvláště dobře. Prohrané bitvy u Solferina a u Hradce Králové jsou pro monarchii jen dalším oslabením.

Roku 1867 se Rakouské císařství změnilo na dualistické Rakousko-Uhersko. Nastupuje doba císařsko-královská, tedy c. a k. monarchie, doba kompromisů, pasivity, únavy a jisté melancholie. Rakousko-Uhersko působilo úplně jako stát bez ambicí. Pouze doufalo, že se ubrání radikálním změnám a zůstane neporušené. Poslední část toho vývoje habsburské monarchie je v podstatě jedním dlouhým očekáváním nějakého neodvratného zemětřesení nebo jiného fatálního konce, který se dal jedině oddalovat.

Vědomí, že se blíží konec, a absence jakékoli politické aktivity bylo uměle překrýváno takovou přehnanou veselostí a lehkovážností. Konec 19. století to doba operet, kaváren a večírků. Blížící se konec sice neustále visí ve vzduchu, všichni ho tušili, ale nikdo o něm nechtěl mluvit. A jak narůstají obtíže císařství do nebývalých rozměrů, zvyšuje se i potřeba útěku z té nepříjemné reality, do snu, do jakéhosi bezstarostného hédonismu. Je s tím spojena ta lechtivá smyslnost Vídně konce století – je to Vídeň valčíků a milostných dobrodružství.

Ale Vídeň tehdy nebyla jen metropolí rozkoše, ale i rájem malých milých věcí. Oproti tehdejšímu titánskému Německu velkých idejí a hrdinských eposů v Rakousku naopak vládne uměřenost, klid, rozvážnost. Je to i svět počestných hospodyněk,

poklidných měšťanských domácností a konzervativních úředníků. Ten svět, který je spojený s pasivitou, uvážlivostí a s odmítáním radikálních změn. Protože jakákoli změna by mohla tento svět rozbít a zničit. Raději nic neměnit, aby to nebyla náhodou změna k horšímu. Tak jako celé Rakousko-Uhersko i lidé se vyhýbají extrémům, snaží se udržet hodnoty, které vyznávala monarchie – uměřenost, řád a tradiční jistoty.

Už v souvislosti s tímto světem „malých a milých věcí“ by se daly najít podobné obrazy v díle Karla Čapka, v textech, které byly určeny obyčejným lidem, běžným čtenářům. Čapek chtěl oslovit všechny, ne jen elitu nebo intelektuály. Popisuje obyčejné věci, praktický život bez nějakého patosu.

Tahle Čapkova oslava toho „malého člověka“ a harmonického řádu je něco přirozeného – on se tak vymezoval i vůči předcházející literární generaci, tedy generaci let devadesátých, to znamená symbolismu a dekadenci. Tam hrálo velkou roli estétství a stylizace. Oproti tomu Čapek odmítá heroismus, přehnaně velké ideje. U něj převládá shovívavost, pokora před přirozeným a prostým životem; v každodenní práci se podle něj ukrývá vyšší hodnota než v nějakých hrdinských činech. Vzpomeňte si například na závěr románu *Krakatit*. Nebo si uvědomme, kolik z Čapkových hrdinů jsou prostí lidé – pošťáci, zahradníci, obchodníci. Ve všedních věcech nachází uklidnění v tom chaotickém světě. Zaručují harmonii, kterou Čapek neustále hledá. A právě toto vyhýbání se extrémům, ukrývání se do intimity domova, hledání jistot jako by odkazovalo k hodnotám toho skomírajícího Rakouska-Uherska. Malý člověk, o kterém a pro kterého Čapek píše, je trochu plachý, hodně zvědavý a dětsky okouzlený. A sám Čapek se stylizoval jako obyčejný člověk, občan.

Tím se konečně dostáváme k Čapkovu dílu *Obyčejný život*. Tento román je konkrétně časově zasazen, a to přesně do doby konce habsburské monarchie a začátku Československé republiky. Z toho časového určení v textu je možné vyčíst, že se hlavní hrdina v 90. letech dostává do Prahy, ve které má studovat, ale spíš vysedává po hospodách a píše básně. Během války pak působí jako přednosta větší železniční stanice a spolupracuje s Mafií, podílí se na rozkladu rakousko-uherských drah. Po válce nastupuje v nové československé republice jako úředník ministerstva železnic. Dá se tedy předpokládat, že v tomto textu Čapek zachytil skutečnost rakousko-uherské střední Evropy, světa před první světovou válkou, a to i na základě vlastních životních zkušeností.

V Čapkově románu se tedy odráží právě doba konce Rakouska-Uherska. Podívejme se teď, jak je ta střední Evropa zobrazena, jak se ta témata středoevropské literatury dají vysledovat na motivické rovině *Obyčejného života*.

Pro ten kontext střední Evropy je zásadní už to, že se hrdina stává státním

úředníkem c. a k. monarchie, a ke všemu se jedná o úředníka železničního. Prochází přes tři různá nádraží: první je malé, opuštěné; druhé nádraží je – jak píše – „nádraží jako z cukru“ a nakonec jeho vlastní, krásně upravené nádraží.

Stává se tak součástí systému rakousko-uherských drah, což byl svět sám pro sebe. Železnice propojuje místa, která jsou od sebe vzdálená. Železnice v textu má symbolizovat i rozlehlost té rakouské říše. Dvě místa na různých koncích monarchie, a přece tam jezdí stejné vlaky. Vzpomeňte si, jak vypadají nádražní budovy v Čechách, Rakousku, na Slovinsku nebo v polské Haliči – jsou úplně stejné nebo velmi podobné. Protože se stavěly podle stejných plánů, které vytvořili rakouští architekti. Nádraží tak představují právě ten systém monarchie, který zastřešoval ty nejrůznější státy a národy a stavěl tam stejné budovy. Není divu, že se železniční stanice, vlaky a nádraží objevují v textech s typicky středoevropskou poetikou, u autorů, jako jsou Robert Musil nebo Joseph Roth.

Spojení železnice s dálkami například vystupuje v paralele mezi *Obyčejným životem* a románem Josepha Rotha *Pochod Radeckého*. (Na to se můžeme blíže podívat.) U Čapka je hrdina, když v Praze začne kašlat krev a když onemocní, tak je přeložen na železniční staničku v horách. Podobná je stanice na východě Rakouska-Uherska, dvě míle od ruských hranic, kam je přeložen mladý poručík von Trotta z Rothova románu. Podívejme se, jak se popisy těchto míst podobají:

Čapek: *Tehdy byl „nahore“ v úřadě někdo moc rozumný; nedělali dlouhé okolky s vyšetřováním mého zdravotního stavu a přeložili mě služebně na železniční staničku v horách.*

Byl to svým způsobem konec světa; tady se končila trať; kousek za nádražíčkem bylo náraziště, kde poslední rezavá kolej zarůstala pastuší tobolkou a suchou metlicí. Dál se nejede; dál už hučí zelená horská říčka v ohybu těsného údolí. Tak, tady jsme jako na dně kapsy, konec, dál není nic. Myslím, že sem byla železnice postavena jen proto, aby vozila fošny z pily a dlouhé, rovné pně spoutané řetězem. Krom nádraží a pily tam byla hospoda, několik dřevěných domků, Němci jako polena a lesy dunící větrem jako varhany.

Přednosta stanice byl mrzutý člověk, podobný mroži; měřil mě podezíravě – kdopak ví, proč sem přesadili mládence z Prahy, asi z trestu; nutno se mu dívat na prsty. Dvakrát za den přijížděl osobní vláček se dvěma vozy, z nichž vylezl hlouček vousáčů s pilami a sekerami, se zelenými klobouky na zrzavých palicích; když odzvonil signál jeho příjezdu, bim bim bim, bim bim bim, vycházelo se na perón, aby se asistovalo velké události dne. Přednosta s rukama za zády mluví s vlakvedoucím, strojvůdce jde na pivo, topič dělá, jako

by otíral špinavým hadrem lokomotivu, a je zas ticho; jen kousek dál bouchají prkna nakládaná na vagóny.

Roth: *Tak se stalo, že synovi Karlu Josefovi, svobodnému pánu von Trotta a Sipolje, zůstala hranice uzavřena a mohl si jen vybrat, chce-li sloužit uvnitř říše nebo na její východní hranici. Rozhodl se pro prapor myslivců, který byl posádkou pouhé dvě míle od ruských hranic. [...] Ten kraj byl spřízněn s vlastní ukrajinských sedláků, teskných tahacích harmonik a nezapomenutelných písní: byla to severní sestra Slovinska.*

Sedmnáct hodin seděl poručík Trotta ve vlaku. V osmnácté hodině se vynořila poslední východní železniční stanice monarchie. Tam vystoupil.

Viděli jsme, že v obou případech je to jakoby Bohem zapomenutý kraj, který je vyplněn šedivými a jednotvárnými dny. Nikdo ta místa nenavštěvuje, ale železnice přesto zajišťuje spojení až do nitra říše. Monarchie a její řád je tak skrze železnici a vlaky neustále přítomná i na těchto místech.

Na druhém nádraží, kam je mladý hrdina z Čapkovy knihy přeložen, na tom druhém nádraží vládne čistota a pořádek. Především pořádek je další z důležitých znaků železniční sítě a Rakouska. Podívejme se, jak jsou vykresleni například přednostové stanic. Vedle Karla Čapka si postavme úryvek i z románu Roberta Musila *Zmatky chovance Törlesse*, ve kterém se mluví o nádraží v Hranicích na Moravě.

Čapek: *tamhle za ohybem se s chraptivým houknutím vynořuje mohutná, vysoká hruď rychlíkové lokomotivy, starý pán popojde tři kroky vpřed, a už to burácí mimo, strojuvůdce zdraví rukou, na stupátkách rychlíku salutují konduktéři, starý pán stojí v pozoru, paty u sebe, boty vyleštěné jako zrcadlo, a zvedá důstojně ruku k červené čepici.[...] Tento obřad se konal šestkrát denně, vždycky se stejnou pompou a stejně slavnostně. Železniční národ z celé monarchie znal starého pána a jeho vzorné nádraží; ten slavný průjezd byl vážná a milá hra, na kterou se všichni těšili.*

Musil: *Malá stanice na trati, která vede do Ruska. Do nekonečna zpříma ubíhala oběma směry čtyři paralelní pásma kolejí mezi žlutým štěrkem široké trati; vedle každého jako špinavý stín temná čára vypálená do země párou z lokomotivy.*

Za nízkou nádražní budovou natřenou olejem vedla široká, vyježděná silnice nahoru k nádražní rampě. Její okraje se ztrácely v rozdusané zemi a daly se rozpoznat jenom podle dvou řad akátů, které smutně stály po obou stranách, s listy vyprahlými žízní,

rdoušenými prachem a sazemi.

At' to způsobovaly tyto smutné barvy, at' to způsobovalo bledé, bezmocné, párou znavené světlo odpoledního slunce: v předmětech i lidech bylo cosi lhostejného, neživotného, mechanického; jako by byli vzati ze scény loutkového divadla. Čas od času, ve stejných intervalech, vyšel ze své úřadovny přednosta stanice, ohlédl se stejným pohybem hlavy nahoru po dlouhé trati po signálech strážního domku, který stále ještě ne a ne oznámit, že se blíží rychlík, který postihlo na hranici velké zpoždění; jedním a týmž pohybem paže vytáhl kapesní hodinky, pokýval hlavou a opět zmizel; tak jako přicházejí a odcházejí figury, které vystupují ze starých orlojů, když bije celá.

V obou těch ukázkách jsou přednostové stanic zobrazeni jako postavy ze starých časů, pohybují se jako loutky podle předem daného rozvrhu. Pravidelnost a řád – to by mělo být spojeno s rakousko-uherskými železnicemi, a stejně tak s celou tou sítí úředníků, kterou si monarchie udržovala a která se stala jedním z nejrozsáhlejších nástrojů fungování státu.

Řád byl pro Rakousko-Uhersko tak důležitý, protože se neustále snažilo udržet tu nejistou stabilitu. Na konci 19. století neustále hrozilo, že se monarchie rozpadne. Proto bylo důležité, aby vše fungovalo podle jasně daného rozvrhu a plánu. A aby byl dodržován pořádek. V době těch neustálých roztržek mezi národy a zájmovými skupinami se téměř ztrácel samotný smysl toho obrovského nadnárodního celku, ztrácel se smysl, proč by měla monarchie dál existovat, a jedině silný byrokratický aparát mohl v Rakousku udržet na uzdě tolik rozdílných skupin. Množství úředníků zaručovalo, že se budou dodržovat stejná pravidla a normy na všech místech v monarchii.

Tato sdílená kultura, která držela monarchii pohromadě – tedy společný úřední jazyk (němčina), právní normy, systém měr a vah – to se často považuje za určující prvek toho středoevropského prostoru. Protože ta mnohonárodnostní říše nebyla sjednocena ani jazykově, ani historickým vývojem, ani kulturně, ani nábožensky: a jenom společný úřednický aparát jí vtiskoval ráz jednoty. To, že všude mluvili úředníci německy, měli stejné uniformy a stejné předpisy, které museli dodržovat, to zajišťovalo jistou jednotu a řád.

Pokud mluvíme o byrokracii a touze po řádu v habsburské monarchii, není možné nezmínit samotného císaře Františka Josefa I.

Jeho pracovitě pedantství a neměnný každodenní rytmus dělaly z císaře vlastně prvního úředníka mocnářství. Prý vstával ve 4 hodiny ráno a v 6 už pracoval. Byl to unavený starý muž, jeho vláda trvala celých 68 let a symbolizuje závěr habsburské monarchie jako nic jiného. Byl velmi staromódní – například se ví, že původně odmítal

nastoupit do vlaku a jezdil jen kočárem. František Josef tak ztělesňuje tu stagnaci říše, nehybnost a těžkopádnost, která se ale navenek tvářila jako vznešenost. Císař se v textu *Obyčejného života* objevuje nejen jako symbol monarchie, ale i jako reálná osoba, i když jen v představě pana přednosty.

Každé neděle odpoledne bylo na krytém peróně sváteční korzo; místní lid, nastrojen a naškroben, promenoval tiše a způsobně pod košíky lobelií, zatímco starý pán přecházel s rukama na zádech u kolejí jako šéf podniku, dohlížejí, je-li všechno v pořádku. Bylo to jeho nádraží, jeho hospodářství; ale kdyby se mohly dít zázraky, aby se dostalo odměny a slávy spravedlivým duším, jednoho dne by se zastavil mezinárodní rychlík (ten ve 12,17) na peróně a z něho by vystoupil císař pán; zvedl by dva prsty k čepici a řekl by: „Máte to tu pěkné, pane přednosto. Už jsem se na to vaše nádraží mockrát díval.“

Pochvala za upravené nádraží od Františka Josefa tady stojí jako nejvyšší možná pocta, pocta od někoho, kdo takové úsilí o čistotu a pořádek dokáže ocenit. Příznačné je i pojmenování „císař pán“ – nejde o oficiální označení panovníka. Císař pán je laskavá, lidová varianta. To je ten vztah mezi otcem a syny, který jsme zmiňovali. V mnoha střeoevropských textech je František Josef popisován jako věčně starý císař, který snad nikdy nebyl mladý, často je zobrazen až jako tragikomická postava. Podobně jako přednostové na nádražích vystupuje jako senilní figurka ze starých časů. Udržoval říši v chodu tím, že sám dodržoval pevně nastavený řád; že fungoval jako úředník. Sám císař tedy vystupoval jako symbol těch univerzálně platných zákonů, které měly zastřešit rozmanitost habsburského státu, která jako by ho rozkládala zevnitř.

Byrokratický aparát měl zabezpečit slábnoucí Rakousko-Uhersko před čímkoli nepředvídatelným, nevypočitatelným. Pro střední Evropu byla před rokem 1914 charakteristická naprosto přebujelá byrokracie; ta pronikala celým mocnářstvím a vtiskla mu ten typický „úřednický“ životní styl, kterým se staré Rakousko lišilo od všech ostatních západních států.

Odtud pramení oslava puntičkářské důstojnosti, která ale vede k potlačení individuality. Dodržování všech pravidel způsobuje automatizaci života, kdy člověk funguje jen jako přednastavený stroj, nedělá nic podle vlastních rozhodnutí, ale podle toho, jak se to sluší a patří. Ta úřednická mentalita postupně proniká i do světa každodenních věcí. Dá se to najít i v *Obyčejném životě* Karla Čapka. Hned na začátku: železniční úředník na penzi, zvyklý na pořádek, cítí potřebu udělat si jasno i ve své minulosti a začne psát vzpomínky. Nemluví tu jako úředník říše, ale jako úředník a puntičkář ve své vlastní

přirozenosti, kterou pak při zpětném pohledu na svůj život nachází už v mládí, kdy byl svědomitý žáček. Když hrdina *Obyčejného života* konečně získá vlastní železniční stanici, může dát své lásce k pořádku volný průchod:

Zkrátka byla to stanice, ve které musí všechno bezvadně klapat; ne už takový opentlený lidový svátek, jako bylo nádraží starého pána, ale důstojná a tichá stanice, kde nehlučně zastavují rychlíky, aby z nich vystoupil jeden nebo dva páni s kamzičími štětkami za kloboukem, a kde i konduktéři zavírají dvířka vagónů tiše a uctivě [...] i budiž tu přísný pořádek, všude čistý písek a žádné kuchyňské řinčení života. [...] To jsou sta malých problémů, jak upravit službu, jak předělat pořádek věcí, kde parkovat prázdné vozy a kdesi cosi; nedělám své krásné nádraží z kytíček jako starý pán, ale z vlakových souprav, z krásného pořádku, z hladké a tiché cirkulace. Každá věc je krásná, je-li na svém místě [...] bylo to vzorné nádraží, lidé tu chodili skoro po špičkách jako v nějakém zámku; takové všechno čisté a přehledné.

Život, který je založený na řádu a neměnných zvycích, se zdá být bezpečný. Všechno je dáno předpisy, které se musí dodržovat. Všechno, co by těm pravidlům odporovalo, je třeba odstranit. Jakýkoli nepředvídatelný a iracionální prvek je potřeba zaškatulkovat a zařadit do správné kolonky. Přirozený svět citů a emocí se do tohoto abstraktního a absurdního systému nehodí, nic se nedělá náhodou. A případná vzpoura proti mechanismu, který vám předepisuje určité chování, boj proti neosobnímu státu a zákonu, té mašinérii, nakonec vyznívá jako nesmyslný, protože z toho systému nejde vystoupit. Svět se stává nepochopitelným labyrintem. Takovou skličující atmosféru, atmosféru slábnoucího Rakouska-Uherska, které se svůj konec snaží zadržet právě zesílením té kontroly. Takovou atmosféru nacházíme například v prózách Franze Kafky. A Kafka je další ze symbolů středoevropské literatury.

Právě literatura střední Evropy zachytila tuhle zkušenost odcizení života. Texty zachycují jak ten řád starého světa, pravidelnost, tak ale i tu jeho neudržitelnost.

Je však podstatné a zajímavé, že ta energie, která rozkládá ty pravidelné a přesné předpisy, v sobě skrývá něco osvobozujícího a radostného. To ukazuje i Joseph Roth v situaci, kdy v jeho románu *Pochod Radeckého* jede starý pendant, okresní hejtman von Trotta vlakem navštívit svého syna:

Roth: *Okresní hejtman stál u okna vagónu a mával. Loučil se vesele se svým okresem. Nemyslil na návrat. V jízdním řádu si ještě jednou přečetl všechny stanice: „V*

Bohumíně přestoupit!“ opakoval si v duchu. Porovnával stanovené doby příjezdu a odjezdu se skutečnými příjezdy a odjezdy a své kapesní hodinky se všemi hodinami na nádražích, kterými vlak projížděl. Kupodivu, každá nepravidelnost těšila, ba oblažovala jeho srdce. V Bohumíně nechal jeden vlak ujet. Rozhlížeje se na všechny strany, prošel zvědavě nástupišti, čekárnami a vydal se na dlouhou cestu k městu. Když se vrátil na nádraží, dělal, jako by se byl proti vůli opozdil, a vrátnému výslovně řekl: „Zmeškal jsem vlak!“ Byl zklamán, že se vrátný nediví.

V této ukázce je vidět, že to, co vybočuje z řádu, co je náhodné a nepředvídatelné, to zpestřuje život, oživuje ho. Vzpírá se to těm předem daným normám a vnáší do systému zmatek a chaos, kterému se slábnoucí habsburská monarchie chtěla vyhnout. Její rozpad byl ale nevyhnutelný, všechno k němu směřovalo, současnou situaci nešlo udržet.

Nemožnost udržet jednoduchý řád se odráží v samotné narativní výstavbě *Obyčejného života*. Vzpomeňte si, jaká je kompozice toho románu. První polovina knihy je vyprávěna lineárně, životní vývoj hrdiny je podán jako jednoduchý a jednoznačný. Zato druhá část se rozpadá na mnoho hlasů, které si protiřečí, které přeskakují z jedné události na druhou, a zároveň zpochybňují předchozí vyprávění. Taková výstavba románu jako by byla analogická k vývoji událostí v tehdejší střední Evropě.

Pocit blížící se katastrofy, který se ve společnosti šířil, nebyl bezpředmětný. První světová válka se stala tou katastrofou, která se očekávala, ale přesto všechny zasáhla nebývalou silou – úplně jako by vytrhla Evropu z kořenů. Roku 1916 umírá císař František Josef a s ním jako by odcházelo i celé staré Rakousko-Uhersko. Zasažena byla i sféra hodnot: naprosto otřesená byla celá ta soustava norem, které monarchie vyznávala, loajalita k dynastii, étos aristokracie nebo vojenské hodnosti.

Konec rakousko-uherské společnosti znamenal i konec všech duchovních jistot. Obyvatelé bývalého Rakouska byli po první světové válce náhle vrženi do nové a náročné politické reality, na kterou většinou vůbec nebyli připraveni. Byli zvyklí na pomalé a rozkošnické založení té staré habsburské říše a najednou byli konfrontováni s úplně jinými problémy, s jiným nastavením veřejného života. Svět byl najednou mnohem rychlejší a nepřehledný. Z perspektivy poválečného chaosu a nového fungování evropských států se staré, zaniklé Rakousko najednou zdálo jako šťastná a harmonická doba, jako spořádaná a idylická střední Evropa, do které by se chtěli vrátit a po které se jim vlastně stýskalo. Ve 30. letech, tedy vlastně pouhých deset dvanáct let po skončení války, se k tomu navíc připojil šok z nástupu nacismu.

To přece nebyla ta nová Evropa, která se měla po rozpadu starého Rakouska-Uherska objevit! Mnoho lidí tak s nostalgií vzpomínalo na to, jaký to byl spořádaný svět. Samozřejmě, všichni si do jisté míry přiznávali, že to byl svět obstarožní, pomalý, pokrytecký a průměrný. V jejich nostalgické a melancholické vzpomínce se ale přetvořil do podoby ideální vlasti plné harmonie. Pro ně byla stará říše právě tím, co nenacházeli v Evropě 20. a 30. let, v Evropě takzvaných nástupnických států. Z nedostatků a závad rakouské monarchie se najednou v tomhle novém kontextu stávají přednosti a ctnosti. To, co dříve byla pasivita a „netečná neschopnost“, se najednou považuje za velkolepou „vznešenost“.

Nejlépe postihla tuhle atmosféru zániku velké říše střední Evropy právě literatura. Ten rozpad Rakouska-Uherska po první světové válce znamenal pro generaci středoevropských spisovatelů těžký šok. Zdálo se, jakoby najednou nikam nepatřili, svět byl najednou úplně jiný, svět, o kterém dřív psali, najednou neexistoval. Z toho traumatu, ze zániku jedné civilizace, se pak zrodily velké středoevropské modernistické romány, některé už jsem zmiňovala – jako třeba *Muž bez vlastností* Roberta Musila, *Pochod Radeckého* a *Kapucínská krypta* Josepha Rotha, nebo *Náměsíčníci* Hermanna Brocha a další. V nich autoři zachycují to staré Rakousko, jak si na něj pamatovali.

Pro toto literární zobrazení života v monarchii, pro texty, které popisují tu atmosféru starého Rakouska, používá italský germanista Claudio Magris pojem „habsburský mýtus“. Mluví o něm v souvislosti s literaturou, která vznikla po první světové válce, v souvislosti s autory, kteří popsali rakousko-uherský svět tak, jak si na něj vzpomínali. Nejde o to, že by ten svět takový skutečně byl, ale že ho tak tihle středoevropští autoři literárně zobrazují. Je to umělecké zpracování jejich zpětného pohledu na habsburskou monarchii.

Ta lítost nad ztrátou toho solidního a bezpečného světa, který byl vybudovaný na starých a prověřených zásadách, tahle lítost se v paměti mísí se vzpomínkami na vlastní dětství, které také v jejich textech často představuje ztracený ráj. Rakousko-Uhersko zaniklo a už se nikdy nevrátí, stejně tak oni se nikdy nevrátí do dětství, a právě proto představuje tato doba hodnoty, které nenacházejí v současném světě, tedy po první světové válce. Nejpůsobivější popisy toho zaniklého světa se objevují ve 30. letech, kdy nastupuje a posléze vítězí nacismus, a pocházejí často od židovských spisovatelů, pro které byla ta realita ještě méně snesitelná než pro ostatní.

Ten zobrazovaný svět starého Rakouska je pak charakterizován nejen steskem, ale i ironií. Pohled na Rakousko-Uhersko nemusí být vždycky lichotivý, i když se na něj vzpomíná s nostalgií. Například jak jsme ukázali, že František Josef bývá zobrazován jako tragikomická figura, nebo jak byli ironizováni přednostové, když byli zobrazováni jako

loutky... Hodně z těch střeoevropských textů líčí atmosféru říše, která přežila sebe sama, která žije ze své staré slávy a přitom v ní převládá nálada nezadržitelného úpadku.

Otázkou zůstává, zda se ten habsburský mýtus odráží i v díle Karla Čapka. Zda u něj můžeme najít ten nostalgický pohled na minulost; na minulost, která má představovat pozitivní hodnoty. Viděli jsme, že motivicky střední Evropu zachycuje jako jiní autoři. Železnice, síť úředníků nebo postava císaře Františka Josefa I. jsou v Čapkově románu *Obyčejný život* jasně využity k tomu, aby symbolizovaly jisté kvality Rakouska-Uherska.

Jaký ale byl vztah Karla Čapka k té už zaniklé rakouské monarchii? Ty nové, nástupnické státy, mezi které patřilo i Československo, chtěly vybudovat svojí existenci na úplně jiných hodnotách, než jaké vyznávalo staré Rakousko. A Čapek se přeci běžně považuje za reprezentativního autora první republiky. Mohl i přesto mít k Rakousku-Uhersku pozitivní vztah?

V první republice šlo o víc než o politickou změnu, byl to i pokus o novou mravní orientaci národa. Nastavit nové pořádky, než jaké vládly v císařství. Nová demokracie byla vyzdvihována jako něco diametrálně odlišného než monarchie. A netýkalo se to jen způsobu vládnutí, ale také způsobu života lidí. Monarchie byla založena na obřadech a poctách, demokracie a občanská společnost tyto rituály odmítá. A tahle deklarovaná prostota Čapkovi musela v mnohém vyhovovat. Jeho záliba v každodennosti a odpor k velkým ideálům – to se shodovalo s tím ideovým základem první republiky.

Kvůli svému obdivu k prezidentu Masarykovi byl Čapek dokonce někdy označován za oficiálního spisovatele a oslavovatele hradní politiky. Čapek sám ale odmítal být nějakým spisovatelem establishmentu – kvůli tomu dokonce v roce 1933 rezignoval na předsednictví PEN klubu. Takto znělo jeho vyjádření v dopise Masarykovi:

Považují mne za oficiálního představitele české literatury, a jak víte sám, oficiálnost – zejména u nás – je cosi jako kletba. Ať napíšu, nebo udělám cokoliv, je to ipso facto „oficiální“ a už tím jaksí odbyté. Mnoho dělá i obyčejná závist – zejména právě pro ty mé tzv. úspěchy v cizině; stalo se zvykem nepřisuzovat je mému dílu, nýbrž právě tomu mému oficiálnímu postavení. [...] Má rezignace na všechny literární funkce je jen část mého úsilí setřást ze sebe tu literární reprezentativnost, která mně pro domo nostra jen váže ruce.

Čapek nebyl nějakým slepým obdivovatelem nebo oslavovatelem nové republiky. Byl si velmi dobře vědom, jaké jsou její nedostatky a slabiny, a v mnoha jeho dílech najdeme kritiku, až moralizující kritiku, kterou bojoval proti vývoji společnosti, který nepovažoval za správný. Zdůrazňuje slušnost, uměřenost, poctivou práci a píli.

I když si uvědomoval zápory té zaniklé monarchie, vracel se k jejím hodnotám, protože je postrádal v nové, Československé republice. Čapek je v zásadě spojen se světem rakousko-uherské říše a jejích hodnot, protože sám v době Rakouska-Uherska vyrůstal.

Ten Čapkův nostalgický pohled na minulost – návrat do dětství, hledání harmonických hodnot – bývá někdy kritizováno jako projev sentimentality. Tvrdí se, že Čapek je protielitářský – že se zaměřuje na obyčejné lidi, že je až maloměšťák. Zde se opět vracíme k té Čapkově oslavě „malého člověka“. Nebo se tvrdí, že se Čapek vyhýbá extrémům a je příliš opatrný. Je pravda, že žádný z Čapkových textů nekončí tragicky, závěr je vždy útěšný a laskavý. Tak je tomu v *Krakatitu*, ale i ve *Válce s mloky* nebo v *R. U. R.*

Čapek se upíná k těm dřívějším jistotám, vzpomíná na dětství v konfrontaci s dobou, kdy ty své texty píše – v případě *Obyčejného života* tedy s 30. lety. Na základě vzpomínek z dětství si idealizuje i svět těch malých a obyčejných lidí, o kterých píše. Obyčejný člověk u Čapka je předválečný Čech, postava, která se víceméně drží zlaté střední cesty, obvykle je to, cituji: „*takový řádný a důstojný ouřada, občan a otec rodiny, trochu bačkora a trochu pedant, jak už my zralí mužští býváme.*“ V románu *Obyčejný život* je ta obyčejnost ztotožňována s dobrotou, řemeslnickou důkladností a se skromností.

Proč se Čapek k té obyčejnosti a průměrnosti tak upíná? Proč jsou pro něj ty hodnoty tak podstatné a proč je zdůrazňuje natolik, že se zdá, že je až sentimentální a blahosklonný?

Významnou roli v tom Čapkově nostalgickém obratu hrála zkušenost první světové války, kterou prožil. Válka Karla Čapka velmi silně zasáhla. Náhle zpřetrhala všechny umělecké plány, které měl. Válkou vtrhla do života celé jeho generace nejistota, která zrelativizovala všechny dosavadní opory a zároveň probouzela touhu po bezpečnosti, klidu a harmonii.

V *Obyčejném životě* je bezpečí ohroženo potlačenými stránkami života, které během vyprávění začínají vyplouvat na povrch. Celý život hlavního hrdiny je v románu vyprávěn dvakrát. Poprvé je z jednotlivých událostí složena nerozporná a celistvá linie, jednotná lidská osobnost. Podruhé si ale fakta odporují, příběh se zamotává, jeden hlas v člověku překřikuje druhý. Čapek píše o tom, že součástí lidské osobnosti je i iracionální, pudová přítomnost zla, často spojená se sexualitou, sobectvím nebo prospěchářstvím. A to všechno chápe jako něco rušivého, jako něco, co podrývá ten řád.

Například hlas hrdiny, který se mezi jinými skrývá v obyčejném člověku a který se v druhé části objevuje jako jeho součást, i ten hrdina je hodnocen nepříznivě – jako něco,

co vybočuje z toho harmonického středu, jako něco nebezpečně výstředního. V harmonickém světě dobré činnorodé práce nebylo místo pro nějaký heroismus, ani pro tragiku.

Podobně básník, další součást hlavní postavy, která se vynořuje, básník je popsán spíš jako bohém, je zasazen do prostředí hospod a „*měřeno celým životem, bylo to období divné a vyšínuté*“. Druhá polovina románu je komponována jako zpověď, ve které jsou odkrývány temné hlubiny života hlavní postavy. V první části uměřený člověk a pedant najednou odhaluje, co v něm všechno bylo, co narušovalo jednoznačnou linii.

Jakmile se začíná jednodušná skutečnost tříštit, ve zpovědi hlavního hrdiny románu vzrůstá pocit sebeodcizení, úzkost z toho, že nedokáže udržet nitky vlastního příběhu, když v sobě nachází různé protikladné tendence. Tato dezintegrována postava do určité míry také představuje krizi rakousko-uherského mocnářství. Rozdělení postavy na množství hlasů odráží ty rozkladné tendence a nedostatek solidních základů. Skutečnost není jednoznačně daná, ale je relativní a otevřená. Skutečnost je vlastně velké množství možností a může se uskutečnit na nekonečně mnoho různých způsobů. Osobnost toho Čapkova hrdiny se nakonec skládá celkem z osmi uskutečněných možností – ukazuje se, že nebyl jen obyčejný úředník, ale i kariérista, hypochondr, básník, hrdina nebo romantik. Čapek o tom v závěru svého románu píše takto:

Tak kolik je to životních dějů: čtyři, pět, osm. Osm životů, které skládají můj život; a já vím, kdybych měl víc pokdy a jasnější hlavu, že by se jich našla ještě řada, třeba docela nesouvisejících, třeba takových, které byly jen jednou a trvaly jenom okamžik. A možná že ještě víc je těch, na které vůbec nedošlo; kdyby můj život probíhal jinak, kdybych byl něčím jiným nebo mě potkaly jiné příhody, snad by se ve mně vynořily ještě docela jiné – řekl bych osoby, schopné počínat si jinak než já. Kdybych třeba měl jinou ženu, mohl ve mně vyvstát člověk svárlivý a popudlivý; nebo za některých okolností bych se snad choval jako lehkomyšlný člověk; nemohu to vyloučit, nemohu vyloučit nic.

Přitom vím docela dobře, že nejsem nějaká zajímavá a složitá, rozpolcená nebo bůhvíjaká osobnost; myslím, že to nikdy nikoho o mně nenapadlo. Co jsem kdy byl, byl jsem naplno, a co jsem dělal, dělal jsem, jak se říká, celou duší. Nikdy jsem o sobě nehloubil, nebylo ani proč; je tomu několik neděl, co jsem začal toto psát, a sám jsem se těšil, jaký to bude pěkný a jednoduchý děj, udělaný jako z jednoho kusu. Pak jsem na to přišel, že jsem té jednoduchosti a jednoduše tak drobet napomáhal, třeba bezděky. Člověk prostě má určitou představu sám o sobě a o svém životě, a podle toho vybírá nebo i trochu upravuje fakta, aby mu tu představu potvrdila. Myslím, že jsem zprvu chtěl psát cosi

jako apologii obyčejného životního údělu, tak jako slavní a neobyčejní lidé píší ve svých vzpomínkách apologii svých neobyčejných a vynikajících osudů; řekl bych, že oni také všelijak napomáhají své životní historii, aby z ní udělali jednotný a pravděpodobný obraz; ono to vypadá možnější, když se tomu dá nějaká jednotící linie. Teď to vidím: jakápak možnost! Život člověka je spousta různých možných životů, ze kterých se uskuteční jenom jeden, nebo jenom několik, zatímco ty druhé se projeví jen kuse, na chvíli nebo vůbec nikdy. Tak nějak si teď představuju historii každého člověka.

[...]

Ne, ještě jinak. Řekněme, že člověk je něco jako zástup lidí. V tom zástupu putuje, dejme tomu, obyčejný člověk, hypochondr, hrdina, ten s lokty a bůhví kdo ještě; je to pomíchaný houfec, ale má společnou cestu. Vždycky někdo z nich je v čele a vede kus cesty; a aby bylo vidět, že vede, myslíme si, že nese v ruce standartu, na které je napsáno Já. Tak, teď on je Já.

Ukazuje se, že člověk se skládá z mnoha různých uskutečněných, ale i neuskutečněných možností; že není jednolitou osobností, ale že se neustále proměňuje a realizuje své možnosti. Tady se Čapkův román *Obyčejný život* přibližuje k velkému modernistickému středoevropskému románu Roberta Musila, a to je *Muž bez vlastností*. Pro Roberta Musila je pojem možnosti velmi důležitý. Skrze možnost charakterizuje celou tu nejistotu a neuchopitelnost rakouského světa. *Muž bez vlastností* se vlastně odehrává v době před první světovou válkou, právě v té atmosféře nejistoty, jak se svět bude vyvíjet dál. Rakousko na konci 19. století nebylo schopné se nějak jednoznačně vymezit, zvolit si jasné politické a společenské směřování. Raději zastřešovalo tu mnohost a odlišnost. Tak, jak ji představovali různé národy a protikladné tendence. Člověk bez vlastností je u Roberta Musila člověkem možností, které se mu neustále nabízejí, není ničím naplno. To by se dalo vztáhnout i na hrdinu *Obyčejného života*. Čapek ukazuje, že veškerá pravda je relativní, že nic není jednoznačně dáno a záleží na úhlu pohledu, kterým se na sebe díváme. Ukazuje, že i když chceme mít všechno jasné a bezproblémové, tak to není udržitelné.

Hrdinové z románů středoevropské literatury se často jakoby rozpadají. Jejich osobnost se tříští do různých částí, které se téměř nedají udržet pohromadě; tak se to dá se najít Hugo von Hofmannstahla, Roberta Musila, Witolda Gombrowicze, ale, jak je vidět, i u Karla Čapka. Je to problém identity, který ve střední Evropě vystupuje velmi zřetelně. Otázka „kdo vlastně jsem?“ nemá jednu odpověď. Ve střední Evropě se mísily národnosti, jazyky i kultury a hierarchie hodnot nikdy nebyla jednoznačná a předem daná.

Jasně směřování a koherentní sepjetí jednotlivých částí – to byl ten ideál, kterého chtěla dosáhnout rakouská říše. Ale jak jsem ukázala, nebylo to možné, ten celek se neustále drotil a jakákoli jednota se brzy ukázala jako falešná nebo násilná. Tak jako jednota úřednické sítě nebo systém pravidel neudržely v chodu říši, která spěla k rozpadu.

Středoevropská literatura odráží tu nejistotu, která vznikla rozpadem habsburské říše. Ten rozpad Rakouska-Uherska se ohlašoval už několik desítek let před válkou a byl překrýván tou umělou vznešeností, řádem a poklidem. A i když byl ten klid iluzorní, představovala habsburská říše z pohledu autorů v 30. letech 20. století právě to, co postrádali v době, kdy se schylovalo k nové válce.

Hledání obyčejnosti u Čapka je vlastně touha po klidu, po harmonickém světě bez vnitřních rozporů. A Čapek hledá oporu v mravním rámci staré habsburské monarchie. Zdá se, jako by s jejím pádem zanikly veškeré hodnoty, veškeré záruky stabilního a bezpečného života. A Čapek poukazuje na zlo, které je přítomno v každém člověku, i když nemusí převládnout. Tak jako se postupně vynořuje ve vyprávění *Obyčejného života*. To všechno je chápáno jako něco rušivého, co podryvá řád. A Čapek právě před zhroucením toho řádu ve spojitosti s nástupem nacismu varuje. Varuje, že ty kladné hodnoty mohou být při rozpadu řádu zničeny, tak jako byly zničeny v první světové válce. A Čapek se snaží poukázat na to, že se k tomu popření těch kladných hodnot ve 30. letech znovu schyluje.

Tady se ukazuje pravá tvář Čapkovy údajné sentimentality a nostalgie. Jako vnímavý pozorovatel cítil, že se blíží katastrofa, a zároveň nikdy nezapomněl na katastrofu předcházející, na první světovou válku, která ho velmi silně zasáhla. Rozpad toho starého světa jako by pro něj předznamenával to, co se mělo odehrát později a před čím neustále varoval. Není nějakým naivním obdivovatelem starých, idylických časů. V *Obyčejném životě* popisuje starý svět s jistou ironií a nadhledem. Neulpívá v té minulosti, nechce se do ní vrátit, ale naopak si byl velmi dobře vědom současného stavu světa, stavu světa ve 30. letech. Neutíká do té minulosti jako do nějakého idylického ráje.

Čapek zobrazuje tu poklidnou dobu především ve spojení se vzpomínkou na ten traumatizující zážitek války, který po konci té doby následoval. Proto je možné v jeho textech najít hodně složek „habsburského mýtu“: smysl pro míru a uměřenost, antititanství, služba nadosobním principům, obrana průměrnosti a zlaté střední cesty. Zde nachází hodnoty, které mu scházejí v moderním světě, který se podle něj řítí do záhuby.

Všechny tyto znaky ukazují, že číst Karla Čapka v tom kontextu středoevropské literatury, je přínosné, protože se nám ukazuje, proč vlastně Čapek psal tak, jak psal, proč obhajoval hodnoty, které se nám teď můžou zdát „bodré“ a sentimentální. Čapkův

nostalgický pohled na dobu jeho mládí tak není slabostí, ale naopak velmi jasným vědomím toho, co se v té době v Evropě dělo. Nejde o subjektivní sentimentalitu, ale o zobrazování zaniklého světa, ve kterém spatřuje jistotu, která současnému světu chybí. Minulost, tedy dobu zaniklé monarchie, vykresluje s ohledem na budoucnost, které by se mělo předejít, zde má na mysli druhou světovou válku, která po Čapkově smrti následovala.

Doufáme, že se nám podařilo ukázat, že u Karla Čapka můžeme najít podobné motivy nebo způsoby vyprávění jako u dalších slavných středoevropských autorů – Josepha Rotha nebo Roberta Musila. A že Karel Čapek není jen českým autorem, který psal o „malých každodenních věcech“. Naopak, že *Obyčejný život* je srovnatelný s velkými středoevropskými romány.